

حج و کعبه در ادب فارسی

خیرالهدی عزیزی - مهدی صفری

بنیاد حقوقی میزان

سرشناسه	: عزیزی، خیرالله
عنوان و نام‌پدیدآور	: حج و کعبه در ادب فارسی
	: خیرالله عزیزی - مهدی صفری
مشخصات نشر	: تهران، میزان، ۱۳۸۷
مشخصات ظاهری	: ۲۱۶ ص.
فروست	: نشر میزان ۳۱۶
شابک	: 978-964-511-115-9
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیفا
موضوع	: حج در ادبیات
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۷۸ ج ۳ / PIR ۳۴۲۲
رده‌بندی دیویی	: ۸۱۶ / ۹۳۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۱۹۳۰۹۱

۳۱۶

نشر میزان

حج و کعبه در ادب فارسی

خیرالله عزیزی

مهدی صفری

چاپ اول: بهار ۱۳۸۷

شماره: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۳۵۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۱-۱۱۵-۹

فروشگاه مرکزی: خ انقلاب، روبروی درب اصلی دانشگاه تهران، خ فخر رازی، پلاک ۸، تلفن ۶۶۴۶۷۷۷۰

واحد پخش و فروش: خیابان سمیه، بین مفتح و فرصت، پلاک ۱۴، تلفن ۸۸۳۴۹۵۲۹-۳۱

دفتر مرکزی: خیابان ایرانشهر جنوبی، جنب مسجد جلیلی، پلاک ۳۴، واحد ۶، تلفن ۸۸۳۰۶۲۰۲

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۹	پیشگفتار
۱۱	مقدمه
۱۴	بخش اول: کلیات
۱۴	حج و کعبه در اصطلاح و لغت
۱۶	تاریخ کعبه و حج
۱۸	سابقه آیین حج در ادیان آسمانی
۱۹	تاریخ کعبه در دو متن فارسی
۳۴	احکام و کیفیت حج در احیاء علوم الدین
۳۵	بخش دوم: بررسی مفاهیم حج و کعبه در حوزه عرفان اسلامی
۳۷	منازل حج
۳۸	فصل اول: مقدمات سلوک عرفانی در عرصه حج
۵۳	فصل دوم: حج واقعی از دیدگاه عرفان و موانع آن

۵۳	الف) عوامل تحقق حج واقعی
۵۳	۱. توفیق الهی
۵۹	۲. توکل
۶۳	۳. ریاضت در سفر و حرم
۶۸	۴. رضایت مادر
۷۲	ب) موانع تحقق حج واقعی
۷۲	۱. عجب و تکبر
۷۵	۲. حرص و فزون خواهی
۷۹	فصل سوم: حج گل و حج دل، به عنوان بنیادی ترین اندیشه
۸۱	الف) متون نثر فارسی
۸۲	۱. ابوسعید ابوالخیر
۸۸	۲. تذکره الاولیاء
۸۸	- ابراهیم ادهم و رابعه عدویه
۸۹	- ابوالقاسم نصرآبادی
۹۰	- فضیل عیاض
۹۰	- بایزید بسطامی
۹۰	- مالک دینار
۹۰	- احمد خضرویه
۹۱	۳. کشت المحجوب
۹۳	۴. فيه مافیه
۹۴	۵. گلستان
۹۵	۶. مرصادالعباد
۹۶	۷. احیاء علوم الدین

۹۶	ب) متون نظم فارسی
۹۷	مثنوی معنوی
۱۰۲	۲. دیوان سلطان ولد
۱۰۳	۳. دیوان فخرالدین عراقی
۱۰۵	۴. دیوان اوحدالدین کرمانی
۱۰۶	۵. دیوان عماد فقیه کرمانی
۱۰۹	۶. دیوان دهقان سامانی
۱۱۱	۷. مصیبت‌نامه عطار
۱۱۲	فصل چهارم: دیدگاه عرفان درباره ارتباط دعا و حج واقعی
۱۱۴	- داستان شیخ صنعان (منطق الطیر)
۱۱۹	۲. نامه‌های عین القضاة همدانی
۱۲۰	۳. تذکره‌الاولیاء و الهی نامه عطار
۱۲۱	۴. گلستان سعدی
۱۲۲	۵. سلسله‌الذهب جامی
۱۲۴	۶. مثنوی معنوی
۱۲۶	۷. لیلی و مجنون نظامی
۱۲۸	فصل پنجم: رمزگرایی و نمادسازی درباره حج و کعبه در عرفان
۱۲۹	۱. شمه‌ای از نمادهای حج
۱۳۱	۲. رمزهای حج در کلام امام سجاده(ع)
۱۳۶	۳. مدینه تجلی‌گاه رمزهای حج
۱۳۸	۴. فلسفه طواف در کلام امام رضا(ع)
۱۴۰	۵. حج نمادی از قیامت

- بخش سوم: حج و کعبه در منظرة شاعرانه
- ۱۴۴
۱. خاقانی شروانی ۱۴۸
- ۲- کعبه در چشم‌انداز از شاعرانه خاقانی ۱۵۵
- ۳- گفتگوی خاقانی با کعبه ۱۶۴
- ۴- تصاویر حج و کعبه در تحفه‌العراقین خاقانی ۱۶۹
۲. جلال‌الدین محمد مولوی ۱۷۲
۳. نجم‌الدین رازی ۱۷۷
۴. فخرالدین عراقی ۱۷۹
۵. پروین اعتصامی ۱۸۳
- ۶ مضامین و تصویرسازی‌های حج و کعبه در متون مختلف نظم و نثر فارسی ۱۸۶

بخش چهارم: حج و کعبه از دیدگاه سیاسی و اجتماعی در متون

- ادب فارسی ۱۹۰
۱. بعد سیاسی حج در ادب فارسی ۱۹۳
۲. جنبه‌های جامعه‌شناسی ۱۹۹
- فهرست منابع و مأخذ ۲۱۰

پیشگفتار

این جستار می‌کوشد بازتاب و نمود و مفاهیم و مضامین حج و کعبه را در شعر و نثر فارسی بررسی و تحلیل کند. این مفاهیم و اصطلاحات در متون نظم و نثر فارسی در اکثر موضوعات به کار رفته و شاعران و نویسندگان به‌عنوان واژه‌های کلیدی، سنتهای بلاغی و تصویری و مضامین دینی، عرفانی و شاعرانه به آنها عنایت و توجه ویژه‌ای داشته‌اند.

استخراج، دسته‌بندی، تحلیل و بررسی مطالب بدست آمده از متون ادب فارسی درباره حج و کعبه و درنهایت استنباط و نتیجه‌گیری از آنها، تلاشی است که در این مختصر انجام گرفته است تا این محورها و موضوعات در امهات متون نظم و نثر فارسی ردیابی و استخراج شود. در پژوهش حاضر موارد زیر لحاظ شده است:

۱. در این تلاش بیشترین توجه به متون عرفانی است و بیشترین زمان نیز صرف این این متون شد. چرا که بکرترین معانی و شاداب‌ترین اندیشه‌ها در حوزه عرفانی حج در این متون یافت شد. به همین دلیل، بخش عمده‌ای از این پژوهش را استخراج و تحلیل اندیشه‌های عرفانی مرتبط با حج و کعبه تشکیل می‌دهد. در مراجعه به متون عرفانی کوشش شده است که به اغلب کتاب‌های نویسندگانی که در این حوزه صاحب مکتب یا تفکرات تازه بودند، مراجعه شود.

۲. درباره سایر متون که صیغه غیرعرفانی داشتند، اساس کار بر انتخاب کتابهای نویسندگان صاحب سبک بوده است. به همین دلیل، در میان دواوین شعر فارسی یا آثار نثرنویسان هر دوره و سبک، فقط به نوآوران و بزرگان هر شیوه مراجعه شده و از بقیه شاعران و نویسندگان درجه دوم و سوم هر دوره و سبک، فقط به نقل ابیات پراکنده و یا مطالب جزئی بسنده شده است.

۳. در این پژوهش به متون سفرنامه‌ای که مطالبی را درباره حج در

خود جای داده‌اند، پرداخته نشده است. دلیل این امر این بود که پژوهشی با عنوان «حج در سفرنامه‌ها» انجام شده است، به دلیل پرهیز از انجام کارهای تکراری و موازی، این بخش در پژوهش حاضر نیامده است.

۴. در سال گذشته پژوهشی به نام «جایگاه حج و کعبه در شعر فارسی» انجام شد، اما به دلیل غیرتحلیلی و خام بودن مطالب و اکتفا کردن پژوهشگر به آوردن ابیات، بدون هیچ‌گونه تحلیل و استنتاج یا مطالب مکمل. پژوهش یاد شده بایگانی شده در پژوهش حاضر، از ابیات و شعرهای پژوهشی «جایگاه حج و کعبه در شعر فارسی» استفاده شده است.

۵. این گزارش در چهار بخش و یک مقدمه فراهم آمده است که هر بخش شامل فصلهای مختلف است. در هر بخش، ابیات و مطالب استخراج شده از متون به کمک مطالب کتاب‌های هم‌موضوع و نیز استنباط و ذوق پژوهشگر، تحلیل و بررسی شده است تا جریان کلی مطالب و سیر موضوعات دارای ربط منطقی و محتوایی باشد.

۶. منابع مورد استفاده در متن و نیز فهرست منابع به گونه‌ای ساده ذکر شده‌اند تا به راحتی مطالب منقول به متون اصلی و منابع مادر ارجاع داده شوند. به همین دلیل ممکن است این شیوه مقداری با شیوه معمول متفاوت باشد، اما چون «آسانی دسترسی و راحتی رسیدن به مطلب دلخواه» ملاک بود، شیوه حاضر برگزیده شد.

۷. نگارندگان این پژوهش به هیچ وجه ادعا ندارند که موضوع حج و کعبه را در تمامی متون نظم و نثر فارسی بررسی و آنها را استخراج کرده‌اند. اما جریان کلی و اساسی و محورهای بنیادی موضوع در اصلی‌ترین منابع بررسی شده است؛ به گونه‌ای که می‌توان ادعا کرد که موضوع حج و کعبه حدوداً در هشتاد درصد از ادب فارسی بررسی شده است.

«حج» حکم هزارتوی اسلام است؛ حکم همیشه هزارتوی اسلام، فهم حقیقت حج از همین ره دشوار است. گزاردن حج حقیقی که جای خود دارد. «ره افسانه زدن» و «محنت بادیه به سیم خریدن» داب دیرینه راهیان این راه است.

به راستی حج چیست که دغدغه آن امام مجتبی (ع) را بیست بار پای پیاده از مدینه به مکه می‌کشد و هیبت لیبک آن، امام سجاد (ع) را بر خود می‌لرزاند؟

کلام آخر را هم اول بگوییم که «حج، تبلور تمام عیار تمامت اسلام است.» حج عصاره اسلام است و اسلام آیین عبودیت و عبودیت ملازم قرب. یعنی که حج هنگامه حضور حق است و حال قرب عبد و جوهره حج، جلوه کردن حق بر حاجی است در حال قرب.

حاصل آنکه حقیقت حج، نیل به قرب و درک ولایت است و شگفتا که تمامت دین به ولایت است و تمامت حج به لقای امام. اما قصد قربت مختص به حج نیست تا مزیتی برای آن باشد که روح عمل نیت تقرب است، تحقیق و تجلی این قرب در تمام مراحل و مراتب حج - که نمادهای مختلف عقاید و احکام اسلام و صحنه‌های متعدد و گاه متضاد ابتلای انسان هستند، - به حج ارج و اعتبار خاص می‌بخشد. حج عَلم و آینه تمام نمای اسلام است و اسلام که جامع است، پس حج نیز چنین است.

اسلام مکتبی منسجم و کلیتی هم تافته است و زندگی و زاینده‌گی آن در پرتو این کلیت و انسجام رخ می‌نماید، بنابراین مثله کردن آن (چنان که مطلق کردن وجه خاصی از آن) حاصلی جز مرگ یا مسخ نخواهد داشت. بر همین اساس، فهم حقیقت حج در گرو فهم همه وجوه دین و حج مرهون تحقق کلیت و جامعیت آداب و اعمال آن است. عنایتی بر آن چه که محبش می‌نامند و دیر سالی است که بدان دلخوشند، صورت

روشن‌تری به این معنا می‌بخشد.

«حج عبادت با جمع و در جمع است و فرد بی‌درک حضور جمع، حج حقیقی ندارد، اما این چه جمع است که هرکس کار خود می‌کند و توجه به مناسبات خود با دیگران ندارد و تأمل در منافع خود و دیگران از جمع نمی‌کند؟ از آن هنگام که صبغه سیاست از حج زوده شد، این عظیم‌ترین ازدحام عبادی - سیاسی اسلام به اعمال فردی می‌ماند که به جبر تاریخ (ایام حج) در جمع برگزار می‌شود.» (کتاب حج (مجموعه مقالات) جمعی از صاحب‌نظران، اداره پژوهش وزارت ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۶۱، ص ۷).

در مجموع، حج سیر انسان به سوی خداست که با هجرت او از خلق که خود نیز بخشی از آن است، آغاز می‌شود و او باید این آمادگی را در خود ایجاد کند که تعلقات را بگسلد و خانه و کاشانه و کسب و کار را رها کند و یکباره به سوی دوست هجرت کند. در این حالت، دیگر علقه‌ها و لذات و زیبایی‌های مکرر زندگی مادی برای انسان جاذبه‌ای ندارد و جاذبه و عشقی نیرومندتر او را به سوی خدا می‌کشاند.

آن‌گاه که انسان خود را از وابستگی‌های مادی رها کند و بتواند از تعلقات دنیوی برهد و آن را سکوی خویش قرار دهد و با این دید از شهر و دیار خویش حرکت کند و برای سفری معنوی آماده شود و به پیشواز سختی‌ها و مشکلات برود، آنگاه در حرم امن الهی و در حریم قدس ربوی وارد خواهد شد و سایه‌نشین رواق کبریایی می‌شود و به‌طور سینای عرفان و عبادت الهی صعود خواهد کرد. بنابراین باید در این سفر در زیر انوار تابناک مربی موجودات به رشد و تعالی خود همت گمارد.

«با نگاهی به آنچه در قرآن کریم و احادیث معصومین درباره حج آمده است، شاید حج را نمونه و مدل کوچکی از اسلام تشبیه کرد و شاید بتوان گفت که حج «میناتور» کوچکی از اسلام بزرگ است.

گویی خداوند اراده کرده است اسلام را با همه ابعاد و وجوه آن در یک عبادت جای دهد تا بندگان او با انجام آن عبادت و معرفت به همه آن وجوه و ابعاد، یک باره، کل اسلام را تجربه کرده باشند و همچون ماهی در بحر در کل اسلام درغلتیده باشد.

اگر مدل کوچکی از یک دستگاه عظیم و پیچیده در اختیار داشته باشیم، می‌توانیم شباهت میان آن مدل نمونه و آن دستگاه بزرگ را نه از یک راه بلکه از راههای گوناگون بیان کنیم. هر وجهی از وجوه مدل ما معروف وجهی از وجوه دستگاه اصلی ماست و هر مقطعی که در بعدی از ابعاد این مدل مورد توجه قرار گیرد می‌تواند یکی از شباهت‌های میان آن دور را نشان می‌دهد بر این اساس باید گفت که بیان شباهت میان حج و کل اسلام نیز نه یک راه بلکه راههای گوناگون دارد.» (کتاب حج، مقاله «اسلام در آینه حج»، غلامعلی حداد عادل، ص ۲۷۷).

حج شباهتهای با روزه دارد، همان گونه که روزه‌دار باید از مفطرات روزه امساک کند، حاجی نیز باید از محرمات احرام پرهیز نماید، اما اگر روزه‌دار باید از نه چیز امساک کند، حاجی باید از بیست و چهار چیز امساک کند. از سوی دیگر، حج همانندهایی نیز با جهاد دارد، چرا که حج‌گزار چون رزمنده‌ای است که گرد و غبار بیابان بر سر و رویش می‌نشیند و همچون او پوست بدنش جا به جا بر اثر تابش خورشید و حرارت ریگهای صحرا ترک برمی‌دارد.

حج با نماز شبانهتایی دارد، چرا که لازمه قیام به اعمال حج، طهارت است و حج‌گزار مانند نمازگزار در تمام لحظات طواف، حق نگاه کردن به چپ راست خود را ندارد. در مدار نگاه او هر چه هست، جلوه‌های دلپذیر معشوق است و او همه تن چشم، که مبادا از هیچ لحظه‌ای غافل بماند؛ راست همچو نمازگزار.

(اسرار و فلسفه حج، سعدی حیدری، ناشر مؤلف، مشهد، ۱۳۷۳. ص ۹)